

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

המטפורה בעברית החדשה

א

ככל לשון כתובה ומדוברת רצופה גם העברית החדשה מטפורות. המטפורה היא צירוף של יסודות, כגון שם ותואר, או שם ופועל, הבאים מתחומים זרים זה לזה, כגון: **לבי נשרף**, **געגעיי יוקדים**. מבחינים בין מטפורה לבין דימוי. דימוי מכיל בדרך כלל את כ' הדמיון, כגון: **לבי כמדורה**. מטפורות רבות נמצאות בשירה: **שמים חולים**, **לבבי יעשן במסתח**. אלה ביטויים מן השירה העברית החדשה, והם מוזרים, לעתים קשים לפענוח, אבל חשיבותם רבה בתהליך הקריאה וההבנה של השיר ובהערכה של טיבו ושל יופיו. גם הביטויים: **סבלנותו פקעה**, **נפלו פניו**, **תרבויות שוקעות**, **עושר לשוני**, **יסוד הטענה**, **הטביע חותמו על הדור**, **לב העיר ועורקי תחבורה** הם מטפורות, אלא שהם נראים טבעיים בשפת הכתיבה והדיבור ואין כל קושי בהבנתם. יש הקוראים לאלה השאלות. המשותף לשני הסוגים הוא הצירוף של רכיבים (מלים או חלקי משפט) שמקורם בשדות תוכן נפרדים ולעתים רחוקים: **סבלנות** היא תכונה אנושית, ו**פקיעה** מתארת התנהגות של דומם גמיש כגון נימה, מיתר, עטיפה, או קרום. לפיכך המטפורה **סבלנותו פוקעת** היא צירוף של שני יסודות זרים זה לזה. אמנם לעתים קרובות ניתן להצביע על הקשר בין מטפורה לדימוי, אך לעתים המטפורה מורכבת מאוד והדמיון בין רכיביה אינו יכול להסביר את הצטרפותם. במטפורה השירית ניכר לרוב המאמץ המיוחד של המשורר לחבר יסודות רחוקים ביותר למבע חד-פעמי, הדורש מן הקורא מאמץ פרשני, ואילו למטפורות מן הסוג השני אוזנינו מורגלות, ואיננו מתעכבים לזהות את שדות התוכן שמהם נלקחו היסודות. ככל שהביטוי שגור יותר והוא טבעי בשפה, ניטה לראות בו מטפורה שחוקה ולעתים אף מתה. **לב העיר** אינו קשור עוד לגוף האדם. זו מטפורה מתה שמשמעה: מרכז העיר, אך אפשר שהמטפורה הצעירה **עורקי תחבורה** מצביעה על חיים והסתעפויות למטפורה זו למרות היותה שחוקה ושגורה.

דיון במטפורות הוא אפוא לעולם דיון היפה לשעתו, שהרי מטפורות אחדות, שהיו מדהימות בשעתן בהפתעה שבהן, נשחקות לעתים ומאבדות את מטפוריותן.

דיון במטפורות הוא גם דיון בשני פנים של שימוש הלשון: הפן המקורי, היצירתי, האישי, הטבוע בחותם סגנונו של היחיד, והפן הציבורי המשותף. מטפורות מלמדות על החיות, הן של שפת היחיד הן של שפת הכלל. הסקירה שלפנינו תצביע על מגמות אחדות בהתפתחות השימוש במטפורות בעברית החדשה ועל תפקידי הלשון המטפורית בדיבור ובסוגי כתיבה.

ב

העברית של המקורות עשירה בציורי לשון, בדימויים ובמטפורות. בעיקר אפייניים הם לשירה המקראית, ללשון הנביאים, למגילות, לתהלים, לתפילות ולפיוטים. רבים הדימויים בשירה המקראית: "יערף כמטר לקחי תזל כטל אמרתי" (דברים לב, ב) או "יצרנהו כאישון עינו" (שם י). לעתים הופך הדימוי למטפורה: "ואנחנו עמד וצאן מרעיתך" (תהלים עט, יג). העם מושווה לעדר צאן בלי כ' הדמיון. אחדות מן המטפורות הללו נקלטו כלשונן בעברית החדשה: "טוב מלא כף נחת ממלא חפנים" (עמל ורעות רוח" (קהלת ד, ו). הביטויים "מלא כף" ובעיקר "מלא חפנים" כאמצעי מדידה לרעיונות, לרגשות ולהתנהגויות אנושיות שגורים מאוד בעברית החדשה הכתובה.

המשוררים העבריים בספרד של ימי הביניים נהגו חירות ותעוזה רבה בצירופים המטפוריים. כך מרמז שמואל הנגיד לנשיקה וליין כאחד בצירוף "שתה מבין שפתי דם-ענבים" ("אהי כופר לעופר"). רבי יהודה הלוי מרחיב ומקצין מטפורה שגורה: "עפרה תכבס בגדיה במי דמעו ותשטחם לשמש זהרה". ההגזמה הקיצונית מעלה חיוך קל: דמעות כמים אנו מכירים, אך לא כמי כביסה שרק שמש היופי של האהובה עצמה יכולה לייבש. אולם למרות ההגזמה ההומוריסטית, היחסים בין היסודות המטפוריים השונים מורכבים ביותר.

לעומת זאת בתקופת ההשכלה הן המשוררים הן הסופרים חוזרים ונשענים על ציורים ודימויים מקראיים. לשונם של אברהם מאפו ויל"ג שזורה במליצה המקראית. דוגמה אחת מני רבות: "כי נגעה החרב עד לב, עדי קָרַב, אף אכלה את בדיך (ענפיך)" בקינה זו לתשעה באב של יל"ג

מהדהדות נבואות החורבן מירמיהו ומאיכה. מנדלי, מעצבה של לשון הפרוזה של העברית החדשה, נזקק לא אחת לציורי לשון מן המקורות. כך, למשל, הוא מתאר את ר' יעקב, הגביר החדש: "רבי יעקב, העגל שלנו, הרי זה קודש! כהניו ועושי דברו עובדים אותו באמונה ומשימים קטורה באפו, מפארים ומעריצים אותו ומטילים אימה על הציבור" ("לא נחת ביעקב").

כתיבתו המקורית והנועזת של ח"נ ביאליק הטביעה את חותמה על סגנונם של בני דורו, והתוותה נתיב חדש לממשיכו. רעננות ומקוריות בוקעות מן המטפורה המורכבת על דימוי: "כשני עפעפי שחר עיניו תִּבְקַעְנָה" ("על ראש הראל"); מבט האיש מושווה לבקיעת השחר, אך באופן מהופך מעניקה המטפורה לשחר עפעפיים ולעיני האיש – בקיעה.

נביא כאן רק קומץ דוגמאות המדגימות את תהליך השחרור מכבלי המליצה המשכילית: ביאליק – "רגע יתמהמה החזון, ושטפני גל-מתקן" ("אחד אחד ובאין רואה"), "יקום צָנוּעַ מעולף צעיף שלֹה וחלום שקט" ("זהר"), "רוחו יהיה המבוע לכל ההרהורים הכבושים" ("לאחד העם") ועוד ועוד; רחל – "בערוגות גני... פרחי-אולי צמחו רעננים" ("פרחי אולי"); אלתרמן – "והדרך עודנה נפקחת לאורך" ("עוד חוזר הניגון"); חלפי – "התקווה היא אישה מבדחת, בעצב פניה היא מוכרת זמרת ציפורים בשפת כל צבעי הדמיון" ("חדש וגם ישן"); עמיחי – "לבך משחק תופסת-דם בתוך עורקיך" ("שישה שירים לתמר"); אגני משעול – "כשאני עוברת בשדה חמניות בין בלויי הסחבות המשתלשלים מהן בא לי לפצח להן חלק ניכר מן הפנים כדי להקל מעט על הגווים הכחושים שרק בקושי נושאים את מגשי הפרצוף" (יומן מטע, 1986). זהו כאמור מבחר מקרי ומצומצם המדגים את החירות שהמשוררים בני דורנו נוטלים להם בבואם להביע מצב או תחושה מקוריים וחד-פעמיים.

ג

גם אל הפרוזה שלו ביאליק מביא אותה תעוזה מטפורית, וגם בכך קמו לו ממשיכים. ב"ספיח", למשל, "יום-ברזל אחד של חורף, כולו מקשת קרח וכפור שעומד לו אכזרי ונזעם כליסטים, וסמוך לו מושלך ברפש כפגר מובס, יום סגריר יחידי נמק ברעתו ודולף מתוגה". מקצת המטפורות החדשניות איבדו מייחודן כשנתרבה השימוש בהן בשירה ובפרוזה המסוגנת. כך, למשל, נמצא אצל ביאליק תיאורי שקיעה חיים ונועזים כגון: "עבי ערביים

המתבוססות בדמן" ("הקיץ גווע"). וכך כותב א"א קבק ברומן **במשעול הצר**: "ראשי ההרים **שתו דם התמצית** של השקיעה" (חלק א, עמ' 136), וגם "בשעת בין ערביים כשדם ארגמן משתפך על פני כל המדבר" (שם, עמ' 280). יוצרים בעלי כישרון ותעוזה מטביעים את חותמם על העברית המתחדשת לסוגיה, הם פורצים דרך והיתר להבעה מטפורית מקורית ולא דווקא בשירה ובפרוזה הפיוטית, אלא גם בכתיבה המסאית ובלשון הדיבור. בלשונם העניינית והבהירה של אחד-העם משתלבות מטפורות בטבעיות: בצירוף "פרוש מוסרי מיוחד הנטוע בלבנו" (במאמרו "חיקוי והתבוללות") מהדהד זכר הברכה "וחיי עולם נטע בתוכנו" בהקשר חדש. אחד-העם סובר שיש "לזרוע על תלמי הלבבות רעיונות וחפצים (רצונות) חדשים, ולעזוב אחר כך את הזרע הרך להשגחת הלב שיקלטהו, יצמיחהו ויגדלהו בכוחות עצמו" (במאמרו "תורה שבלב"). התיאור החקלאי מוסיף חיות ומוחשיות לרעיון המופשט.

אחד-העם דן בשאלות מופשטות, בעניין רוחניותו של העם, כוחותיו המוסריים, והוא בורא סגנון התבטאות פשוט ונקי ממליצות. המטפורות ממלאות פערים הנוצרים מן הצורך לבטא רעיונות חדשים ויחסים ביניהם. דברי מחקר וביקורות הנכתבים בדורנו מדגימים את המשכו הטבעי של תהליך זה שראשיתו אצל אחד-העם: "אמצעי לטהר את הרוח מכל דעה קדומה" (י' יובל, **שפינוזה וכופרים אחרים**, עמ' 242), "היותם טבועים בחותם חוקי התורה" (שם, עמ' 446) או "ספר נעוריו הבלתי-בשל" (שם, עמ' 330). אנו מתקשים להבחין במטפוריות של הביטויים הללו, ואין לתאר כתיבה הגותית בלעדיהם: כך כותב גם א' שאנן בספרו **שאויל טשרניחובסקי**: "פלישת יסוד דרמטי" (עמ' 190), "קפדנות הצורה המסורתית שולטת בכל חלקיה של שירה זו" (עמ' 65). העברית ההגותית-ביקורתית החדשה הטמיעה אל תוכה אופני ביטוי הכרחיים אלה ורבים אחרים, והם עברו מרשותו של הפרט המעז והמחדש אל אוצר ההתבטאויות הכללי.

ד

המטפורה מאפשרת ליוצר מרווח של חופש בחירה ועיצוב של סגנון ייחודי לו בצד אמצעים סגנוניים אחרים. מ"צ קדרי בספרו **ש"י עגנון רב סגנון** (בעמ' 170) מציע לראות במטפורות אמצעי פרשני ולהשתמש בהן

ככלי נוסף לגילוי ייחודו הסגנוני של סופר. בצד סימנים אחרים המטפורות משוות לקטע הבא משל עגנון אופי של מדרש: "השמים הסבירו פנים לאדמה, והאדמה הסבירה פנים לבריות" (עגנון, "מדירה לדירה"). ועוד יותר במובהק בפיתוח של מטפורה אחת מן המקורות, **אוצרות גשמים**: "הוציא הקדוש ברוך הוא מפתח של גשמים ופתח את אוצרו הטוב, את השמים. המפתח... העלה חלודה, וכיון שננעץ ברקיע נשמע קול רעש גדול, זה קול הרעם שלפני הגשמים, ומאותה חלודה נתקדרו השמים ונתמלאו עבים" (עגנון, פרקים מספר המדינה).

ס' יזהר, מספר בן דור תש"ח, שייחודו בחגיגות הסגנון, מרבה להשתמש במטפורות בתיאורי טבע, בתיאורי בני אדם והגיגיהם. אולם גם פעולות פרזאיות כנסיעתו של ג'יפ או כהרקה של ארגז במשלט בידי טבח זוכות לתיאור מטפורי צבעוני וחגיגי: "מן הג'יפ שפתאום נמצא מנגן בלב הגבעה וכמעט שדרס **אשכול** נרדמים, טיפסו וירדו כמה דמויות" (ימי צקלג, חלק א, עמ' 311), "ואחר כך היה **נלבט** אבק סביב רגלי שמוליק הטבח, בחור מזוקן בזקן חיות הנגב, שהיה רץ ומצוויח **רוש ולענה**... ותפש לו לארגז נער תוכנו בטלטלה אחת ולערותו חוצה בנקמה ובשאט, לולי ענתה **מקרב** הארגז **בת קול** בראזלית" (שם, עמ' 11). היום-יום המלחמתי האפור נצבע בצבעי סגנונו החגיגי של יזהר; המטפורות הן אחד מסימניו.

הדוגמאות המאוחרות יותר רבות הן לאין שיעור, ונצביע על אחדות: יהושע קנז מצייר מצבים ותחושות: "לאנגפוס השתתק וכל גופו **בהה** אליה מאובן" (**אחרי החגים**, עמ' 142). "מראה ברוך הסובל **קרקר בו חומה** של עקשנות" (שם, עמ' 59). גם מאיר שלו ברומן **רוסי** עושה שימוש אירוני בשבירה מטפורית של צירוף מוכר: "לא הניח לאיש **לנוח על זרי** ההגשמה והתוצרת" (עמ' 1). המטפורות שלו גם מצביעות על ייחודם של הרגע או האירוע ועל הרגשת הדובר בעת ההתרחשות: "הצבוע הליכתו קלה וחורכת מרחקים, והוא חושף שיניים **זבות**" (שם, עמ' 12), "אחר כך ניגשה אל אברהם, מותניה וירכיה **בוחשים** את האויר" (שם, עמ' 84).

ה

לעתים מיטשטשים הגבולות בין כתיבה עיתונאית לכתיבה ספרותית, בייחוד אם העיתונאי הוא גם סופר: "הבתים מגובבים זה על זה, וכל בית

אב מצמיח סביבו גידולי בטון מכוערים, ומוטות ברזל מתגייזים על פניהם" (ד' גרוסמן, הזמן הצהוב). יש עיתונאים המרבים להפליג במטפורות ואחרים ממעטים, יש המרחיבים מטפורה מוכרת ויוצרים מבע חדש: "ממשרדי הממשל נושבת רוח צוננת החודרת לעצמות" כותב י' מרכוס (הארץ 4.5.90). והוא ממשיך: "ידידינו האמריקאים שוזרים חבל עבורנו, זה יכול להיות חבל שנועד למשוך אותנו בכוח לתהליך השלום, אם לא ניאחז בו, הוא עלול להיחפך לחבל התלייה". סגנונם המופלג של כתבי הספורט היה לשם דבר. הנה כמה דוגמאות: "21 שנים של הגמוניה בלתי פוסקת (של מכבי ת"א)", "לגליל לא היה מענה לשטף המשחק של מכבי", "פשוט נכנסו לפעולה שהרסה לגליל כל חלקה" (אליהו עמיס, הארץ 4.5.90), "את השער המשווה 'בישל' דיגו מרדונה" (שם), בעיטת בונה, ועוד כהנה וכהנה ציורים מטפוריים מגוונים.

העברית החדשה עשירה בפיתוחים והרחבות מטפוריות: כזה הוא למשל הקשר בין מצבים רגשיים והתנהגויות אנושיות לבין עולם הנוזלים: "רווי שטנה", "נוטף חנופה", "מוצף רגשות אשמה", "שוחה בחומר" וכיוצא באלה. אפשר שבעבר היה גרעין החיבור הזה מקורי ומפתיע. עתה, בעברית החדשה ביטויים אלה הם חלק בלתי נפרד מאוצר המלים הפומבי השגור, הנעדר ייחוד, וכמעט אין מבחינים בציור או בצירוף המטפורי שהוליד אותם.

העיתונאי ד' שחם טוען במאמרו "שפת הכוח" (מעריב 26.9.86) שמטפורות מלמדות הרבה על סדר העדיפויות התרבותי-לאומי. הוא מצביע על השפע העצום של מונחים צבאיים המשמש מקור בלתי-נדלה למטפורות נפוצות: חברים נמצאים בשורותיו של ארגון או של מפלגה, המגיב במהירות שולף או יורה תשובותיו מן המותן, המועמד לפיטורין נמצא על הכוונת, צריך לתקוף בעיות מכיוון זה או אחר ולגייס את דעת הקהל. וממשיך שחם: "כל הארץ לנו חזית: החזית המשקית, החזית הפוליטית... ובמקום שעומדות היום החזיתות היו פעם שדות: שדה-הכלכלה, שדה-החינוך, שדה-המדע" (שם).

לשון הדיבור והסלנג עשירות במטפורות המתחלפות חדשים לבקרים, בעיקר כאלה שנועדו לגנות, לשבת, להביע רצון או הרגשה: מתמטיקאי מוצלח הוא אשף במתמטיקה או אגדה או שד ואפילו שיגעון, מלומד בעל שם עולמי הוא מלומד בקליבר בין-לאומי, ונערה מושכת היא פצצה. היפה

והמהנה זוכים לתארים: מהמם, מדליק, מגניב, מטריף וגם מטמטם, הכול לפי גילו של הדובר. עד לפני שנים מועטות להתחמם היה מקבילו המטפורי של להתרגז. היום כשמישהו חם על משהו, הוא מעוניין בו מאוד, הוא בוודאי דלוק או שרוף, ובהגזמה אפילו מת עליו. כך גם בלשון הדיבור מתגלה כוח מחיה ומחדש. כוח זה אינו נשען על כישרון יוצר של סופר, מחזאי או עיתונאי זה או אחר, אלא פועל במישור הכללי הפומבי, ומעיד על זרימה בלתי פוסקת ועל כך שהלשון חיה חיים טבעיים.

1

מטפורות וחידושים מטפוריים בספרות ובלשון הם עדות לכוח היצירה הלשוני המפעם בפי יחידים ובשפה כולה כנכס תרבותי משותף. מטפורות נוצרות, נשחקות, מתקבלות או נזנחות בתהליך ער ורצוף. המבע המטפורי ממחיש, מבליט ומצייר את הרעיון המובע בו, ומאפשר לכותב ולדובר להטביע חותם סגנוני אישי על התבטאויותיו. מבעים מטפוריים מאפשרים הרחבת המבע לתחומים חדשים ומופשטים. חוקיות ההצטרפות של מלים מתחום מוכר מושאלת לתחום חדש או לתחומים חדשים, ובכך המטפורות ממלאות פערים, הנוצרים כאשר שפת המחשבה והיצירה מתעשרת ומתרחבת. ביטויים מקוריים או ספרותיים עוברים בהדרגה אל הלשון הציבורית והופכים לנחלת הכלל. גרעין מטפורי יכול להתרחב כדי רשת שלמה של ציורים והרחבות ולהצביע על מוקדי העניין וההעדפה של דור או של חברה. המטפורה היא עדות מובהקת לחייל-לשון יוצרים.

מבחר ביבליוגרפי: חמוטל בר-יוסף, מטאפורות וסמלים ביצירתו של גנסיין, הקיבוץ המאוחד 1987 • דן מירון, "ברדיצ'בסקי המספר" (על המטאפוריקה וכשלונה ב"מרים") בתוך כיוון אורות, שוקן תשמ"מ, עמ' 84-88 • תמר סוברן, "האם מצייתות מטאפורות לכללי משמעות", עיון לו (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 235-256 • תמר סוברן, "שטופת דמע וקסם" - מטאפורות בין דפוסים כובלים למרווחים פתוחים, יתפרסם בביקורת ופרשנות 28, תשנ"א • מנחם צבי קדרי, "המטאפורה ב'בלבב ימים'" בתוך ש"י עגנון רב סגנון, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן תשמ"א, עמ' 170-177.